

Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко

ТОПОНІМІКА УКРАЇНИ – НАША ЗАПОВІДНА СПАДЩИНА

Рец. на кн.: Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 302 с.

Існують наукові видання, які хоча, в першу чергу, адресовані фахівцям з певних галузей історичних знань, проте, потрапивши на очі будь-якій людині, відразу привертають пильну увагу. До таких книг належить й праця А. П. Коваль з топоніміки – науки, що вивчає географічні назви, точніше – походження і написання власних географічних назв. Образно кажучи, топоніміка, як зазначає автор, – це мова-архів, літопис землі. Вона дуже давня. Основу даної науки було закладено в Стародавньому світі, хоча тоді в ній було значно більше міфів, легенд, казок, ніж наукових відомостей. Частина назв населених пунктів настільки давня, що встановити походження і значення їх сьогодні неможливо. Вчені раз по раз звертаються до тлумачення тих чи інших назв населених пунктів, зазираючи в глибини віків, і намагаються дати наукове пояснення кожній фразеологічній одиниці. Географічні назви розповідають нам про сиву давнину своєю загадковою мовою, а численні версії та гіпотези, що стосуються їх походження, обростають легендами й переказами, складаючи неповторний поетичний вінок, який завжди буде цікавити фольклористів й краєзнавців, а через них потраплять до мільйонів людей.

Ще 1976 р. в СРСР було затверджено закон «Про охорону й використання пам'яток історії та культури». Після цього з'явилася ціла низка державних документів, які наголошують на потребі зберігати й використовувати ці пам'ятки на такій важливій ділянці роботи, як патріотичне виховання. Пам'ятки історії та культури – це не тільки залишки архітектурних споруд, старовинні фортеці й будівлі урбаністики, городища прадавніх наших предків, а й власні географічні назви, які характеризуються стійкістю форм і змісту, а також мотивованістю походження. Ми часто не знаємо, чому поселення назвали саме так, але при його означенні словом обов'язково існувала якась реальна підстава. Можливо, що за прадавніх часів пройшли теперішніми теренами розселення українців якісь племена й народи, пожили кілька віків і зникли, розчинилися в автохтонному населенні – наших далеких предках, залишивши по собі згадку-назву поселення, яка для нас сьогодні нічого не означає (як не б'ються над тим мовознавці та історики), а просто звучала вона у давньоукраїнській мові симпатично, а з роками-століттями

зовсім адаптувалася, влилася до неї з певною зміною чи перестановкою звуків-літер. Зникли з ужитку предмети та способи виробництва, які давали назву поселенням, та й самі ті народи змінилися до невпізнання. До сучасної назви народна етимологія добирає близькі за звучанням слова – попередники (Жмеринка – „жме руку”, Немирів – „не мир” тощо).

При дослідженні назв, з'ясовуючи їх незаперечне походження, вчені завжди пам'ятають, що деякі з них сягають таких віддалених часів, що є залишками таких давно забутих мов, що й годі сподіватися на їх остаточне й імовірно розшифрування. Що ж до суперечливих думок дослідників з приводу конкретних назв, то навіть дискусія навколо походження якогось найменування буває корисною, бо примушує переглянути усталені уявлення і дає поштовх до нового бачення слова. Легенди і перекази дуже своєрідно пояснюють непояснене і в цьому їх цінність, адже це пам'ять народна.

Україна протягом століть зберегла традиційний поділ населених пунктів на міста, містечка та села. До прийняття 1997 р. Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”¹ у республіці існували такі визначені види населених пунктів: міські поселення – міста й селища міського типу, сільські поселення – селища і села. Новим законом передбачено тільки міста, селища і села². Однак у частині інших законодавчих актів, зокрема в Постановах Верховної Ради України, й надалі вживається термін „селища міського типу”. На сьогодні в Україні за даними Державного комітету статистики нараховується 456 міст, 886 поселень міського типу і 28 585 сіл³. І кожен з 29916 населених пунктів має своє ім'я – назву. Отже, дослідникам топоніміки доводиться мати справу з величезним за обсягом і різномірним за інформацією матеріалом. Для того, щоб з'ясувати походження назв, зіп'явставити всі існуючі версії, гіпотези, дані з легенд і народних переказів, вчені витрачали й продовжують витрачати багато років.

Поряд з науковими твердженнями, вони обов'язково викладають й варіанти розшифрування назви, що побутує в усній народній творчості. Це відкриває перспективу для подальшого пошуку ймовірно правильних висновків і дискусій з приводу кожного конкретного випадку.

Книга, рецензована нами, одна з останніх праць з топоніміки, що є підсумком багаторічної роботи її автора – Алли Коваль. До неї над складною проблемою працювало чимало відомих вчених. Дуже шкода, що хоча б у вступі авторка не згадала добрим словом імена О.С. Стрижака, К.К. Цілуйка, Ю.О. Карпенка, Є.М. Черняхівської, К.Й. Галаса, Є.С. Оттіна, І.О. Варченка, М.Ф. Пономаренка⁴ та багатьох інших дослідників, зокрема, з Росії (В. А. Ніколаєва, О. М. Трубачова, А. В. Суперанської, В.М.Попова⁵), які першими торували шлях в таємничий світ топоніміки й матеріали яких у значній кількості використано у цій книжці.

У розділі „Література” А.П. Коваль називає тільки 13 праць, зокрема, М.В. Бондарського, Б.Д. Грінченка, Ю.К. Редька, М. Фасмер, В.Г. Фоменка, М.Г. Янка⁶, Ю.М. Кругляка⁷, які тільки приблизно дають уявлення щодо топонімічної спадщини України та про ступінь вивчення літератури з означеної проблеми, що нараховує сотні досліджень. Варто все ж було би авторці згадати добрим словом всіх вчених – фахівців з топоніміки, своїх попередників, зокрема, авторів фундаментального 25-томного видання „Історія міст і сіл Української РСР”, в якому міститься велика кількість топонімічного матеріалу. Тим більше, що колеги А.П. Коваль присвятили кілька статей розгляду саме топонімічних сюжетів в даній праці⁸.

Жодним словом авторка не обмовилася про значний внесок у розробку топоніміки, який зробили дореволюційні вчені⁹. Можна було би пригадати книгу „Сказание о населенных местностях Киевской губернии”, у передмові до видання якої Л.І. Похилевич наголошував на важливості ретельного збирання переказів, що дійшли до нас з сивої давнини й оповідають про речі, які неможливо відшукати в інших історичних джерелах. До нащадків можуть не дійти відомості з переказів, що існують в усній мові, бо вона легко згладжується у житті, то ж завдання вчених зберегти відомості про їх назви, занотувати дбайливо все, що їх стосується.

Принагідно зауважимо, що авторка відносить топоніміку до мовознавчої галузі знань (с. 3). Це не зовсім так. Топоніміка – спеціальна історична дисципліна, а її джерела досліджують як мовознавці, так й історики. Статус топоніміки підкреслював у свій час історик, член-кореспондент нашої Академії І.О. Гуржій, який був ініціатором відкриття на сторінках журналу „Наука і життя” спеціальної рубрики – „Історія назв”¹⁰.

Не дивлячись на те, що розглядувана нами праця є однією з багатьох, які присвячено топоніміці, її можна без застережень назвати новаційною. І справа не тільки в тому, що авторка намагалася, як і її попередники-вчені, подати якомога більше оригінального матеріалу про назви населених пунктів, а в індивідуальному, оригінальному підході до викладу вже відомого матеріалу. Особливо це стосується інформації, яку їй самій вдалося віднайти в численних джерелах. Тут принагідно відзначимо, що дуже значна кількість відомостей введена у книзі до наукового обігу вперше. А це засвідчує про високу фахову підготовку дослідниці, яка вдало зуміла у своїй високопрофесійній праці поєднати велику інформативність з творчим підходом і майстерністю викладу. Відтак складна за змістом робота читається надзвичайно легко і її здатні сприймати та використовувати не тільки у вузькому колі фахівців, а й звичайні читачі, не кажучи вже про велику аудиторію місцевих краєзнавців, працівників музеїв, екскурсоводів. Іншими словами, дана праця – велика заслуга А. Коваль, яка чудовою українською мовою звертається до широкого

читацького загалу, несучи слово науки, що виховує повагу до малої батьківщини і, одночасно, плкає почуття патріотизму, якого так не вистачає сьогодні нашому суспільству, зокрема, його молодому поколінню. Звичайно, що під палітуркою однієї книги просто не можливо зібрати й розказати про кожну назву з майже тридцяти тисяч населених пунктів України, до того ж простежити етимологію назв всіх поселень¹¹. Саме тут авторка пішла вперед і далі від своїх попередників, запропонувавши не просто подачу відомостей за абеткою назв поселень, а віднайшовши напрочуд вдалу внутрішню композицію книги, архітектоніка якої виявилася вище всіляких похвал.

Невеликий, на три сторінки вступ, вводить читача в світ топоніміки і роз'яснює мету даного видання. Відтак, ми отримуємо певний дороговказ відносно того, що можна знайти для себе особисто в цій книжці, а саме: відомості з географії, назву поселення, його сучасний статус за існуючим адміністративно-територіальним поділом України; область, назви річки, на якій стоїть населений пункт, розташування відносно інших географічних об'єктів. Про все перелічене автор пише стисло, залишаючи місце для головного – з'ясування походження, значення і написання власних географічних назв. Тут таки наведено кілька влучних яскравих прикладів, які за допомогою історичного мовознавства, прочитавши слово-назву, дозволяють встановити відразу час його появи на історичній арені в якості імені населеного пункту. Виявляється, що суфікс „-ль” активно діяв у мові до XII ст., звідси – Путивль із першою згадкою 1146 р., Радомишль – 1150 р. тощо. А суфікс „-ка” проявляється у великій кількості назв, починаючи з XVI ст., особливо на новозаселених землях Херсонщини, Донеччини, Приазов'я (Чаплинка, Новоградівка, Макиївка). Час появи і характер назв не можна відірвати від обставин життя народу, його історичного поступу.

Структурно книжка, як зазначала авторка, складається з 2-х частин, а ми б сказали – з трьох, бо сам вступ має три окремі підрозділи, які за своїм значенням виглядають як самостійні складові елементи змісту. Тож у „Вступі” знаходяться підрозділи „Якими були типи поселень на нашій землі? Що в них збереглося, а що зникло?” Читач довідується звідки у Київській Русі – „землі фортець і замків” (укріплень) – з'явилися численні Завадови, Завадові, Завалля, Остроги (прізвиськом своїм гордовиті князі Острозькі завдячують славнозвісному місту, а не навпаки), Городищі, Городнеці, Монастирищі й, врешті, самі – селище та село, хутір, слобідка, звідки пішла широко вживана у XVIII ст. запорізькими козаками назва поселення – паланка. З грецької мови у старослов'янську перейшло слово, що означало первісно „стовбур дерева”, „колода”, „жердина”. Запоріжці Нової Січі (1734–1775) свої адміністративні округи та їх центри нарекли саме „паланками”, а як назва поселення це слово не закріпилося.

Далі в підрозділі „Що таке етимологія наукова, а що – народна?” для того,

щоб розкрити секрети слова-назви, яке служить як істинна, авторка робить спробу звернутися передусім до свідчень історії, що заховали у своїх схованках безцінні скарби людського таланту, допитливості, розуму, ми б додали – здорового глузду та мудрості, як подарунок минулих століть майбутнім. Чого тільки варте дослідження одного територіального найменування – Волинь, за яким стоять три хвилі переселень-мандрів волинців на Схід Курщини, Слобожанщини, Запоріжжя, Херсонщини, де з'явилися численні селища з принесеними з прадавньої історичної батьківщини назвами сіл Волинка (Чернігівщина) і Валинцеве (біля Путивля), хутір Волинський і село Волинка (Херсонщина). А пояснень слову-назві «Волинь» чимало – від «країна волів», «край волохів», vel (українською „воло” – підвищення). Та жодне з цих тлумачень не задовольняє дослідників. А може пішло слово від імені „Велинь” (як „Малинь”)? Або, ще один приклад, назва міста Бершадь – давня і неспроста: чи походить вона від турецької, маючи в основі „берг” – „охорона”, чи татарської „береш” – „битва” – ніхто ще не встановив. Народна етимологія за легендою приписує походження назви від імені доньки воєводи Бершади, яка очолила захист міста від татар. Подібне трактування подається до назви Сорочинці – „сорок ченців” – засновників, або Житомир – „місто житичів” (VIII–IX ст. – центр племені древлян) чи утворене від власного імені Житом („той, хто міряє жито, хліб”, „богач”), яке носив дружинник і радник князя Аскольда, котрий після вбивства Олегом його патрона подався у ліси, де 884 р. заснував поселення із своїм ім'ям.

Для з'ясування походження первісної назви залучають історики та народознавці джерела з історії, археології, географії та інших галузей науки, не відкидаючи ті трактування, які подають етнографічні та фольклористичні пам'ятки.

Розділ „Що покладено в основу назви поселення? Хто, коли й чому його так назвав?” Алла Коваль дуже вдало розподілила на 7 складових частин, у кожній з яких згрупувала якомога найбільше назв з поясненнями їх походження – від назви води (річки, джерела, струмка, озера), рельєфу місцевості, представників флори – рослин, фауни – тварин, риб, птахів, або в основі назви-найменування племен і народів, що колись жили чи кочували на наших землях, аж до назв, що походять від означення професії, посад, місця в суспільстві, фаху.

Розділ „Як утворено назву поселення? З чого її складено?” розкриває послідовно зміст назв, що утворені з двох основ, шляхом перенесення старих назв на новостворені поселення вихідцями з різних країв, розщеплення назв, перейменування поселень (тут автори рецензії категорично висловлюються проти знищення вітчизняної історичної топоніміки), творення назв від особових імен, прізвищ або чисел. Кожний з підрозділів має ще внутрішній поділ, який чомусь автором не означено окремим рядком у змісті, адже саме

зміст слугує за дороговказ читачеві. Чому було би не відтворити у змісті виділені окремим рядком – назвою в книзі запозичені назви, що походять від наших сусідів – близьких й далеких, давніх й недавніх, або запозичені імена міст? Проте всі побажання і зауваження легко можна виправити у наступних виданнях книги, вони суттєво не впливають на загальну високу оцінку даної праці. До речі, у алфавітному покажчику назв поселень вказано далеко не всі використані у книзі найменування; адже їх просто перелічено через кому у загальному переліку. Скажімо, це села Литвин (у народі Литвин за наголосом на перший склад), Литовка, Литвинець, Литва (з наголосом на другий склад), Литвяки, Литвинівка, Литвиненків, Литвиненка (з наголосом на третій склад), Віта Литовська – всього 25 найменувань. Ці назви поселень походять переважно від прізвищ, якими називали вихідців з колишнього Великого князівства Литовського (згадуєте Адама Міцкевича: „Вітчизна милая, Литва!“). За часів Міндовга, Гедиміна та Ольгерда (XII–XIV ст.) вони проживали на землях, що входили до князівства і на яких жили також предки теперішніх українців та білорусів за походженням. Коли ми в тексті рецензії почали називати імена дійових осіб історій, її визначних діячів, що залишили спогад про себе на назвах, то спало на думку: така книга мусить мати обов’язково у супроводі іменний покажчик. Адже далеко не всі у змозі переноситися миттєво у прадавні віки історії, з легкістю визначаючи імена і хронологічну канву, орієнтуватися в часі й просторі. Але то – велика і складна робота для подальших дослідників з проблем топоніміки. Сказати, що дана книга написана професійно, оригінально за архітектонікою і в ній відчувається високий науковий потенціал А. Коваль, її творчий підхід до викладу і групування величезної за обсягом наукової інформації, – значить нічого слушного читачеві не представити. Цю працю потрібно читати, вивчати, пропагувати якнайбільше. Адже у першому її рядку – така нам потрібна у буденному житті магія та романтика слова-назви, звернуті до витоків історії Батьківщини, до сердець небайдужих і тих людей, які просто через брак освіти не знають, як можна пишатися своїм краєм у закордонних, прославлених і багатючих світах. А закінчити свою рецензію-роздум хотілося би словами з поезії Ліни Костенко, нашої уславленої поетеси-сучасниці, які авторка обрала за епіграф до книги:

Страшні слова, коли вони мовчать,
 Коли вони зненацька прижились,
 Коли не знаєш, з чого їх почать,
 Бо всі слова були колись чужими.

У нашій рідній українській мові не має бути чужих слів, бо вона настільки багатюща, що на витлумачення одного іноземного поняття має доста – кільканадцять своїх відповідників. Що ж до назв поселень, то вони мусять залишатися недоторканими, нести у прийдешній світ нашу історичну топонімічну спадщину.

На сам останок підсумуємо, що дана праця заслуговує бути занесеною до реєстру оригінальних фахових видань. Вони – взірць служіння науки в практичному житті, приносять користь повсякчас і повсякденно, мають за мету піднести національний дух українців, виховуючи їх патріотами, сповнені, підкріплені достовірними відомостями, гордоців за землю-матір, на якій живемо, свято шануючи багатства заповіданих нам пращурами скарбів наших одвічних, неповторних назв міст і сіл, що звучать нашою царівною мовою.

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Голос України. – 1997, 14 черв.
2. Хоча доцільним видавалося б повернути термін «містечко», який функціонував на землях України від середньовіччя до середини ХХ ст.
3. Див: <http://www.ukrstat.com.ua>
4. *Стрижак О.С.* Про що розповідають географічні назви. – К., 1967; *Цілуйко К.К.* Українські географічні найменування // Вітчизна. – 1963. – № 5; *Варченко І.О.* До вивчення говіркових і топонімічних даних Східного Поділля // Діалектичний бюлетень. – К., 1962. – Вип. ІХ. – С. 31–44 та ін.
5. *Попов А.И.* Географические названия. Введение в топонимику. – М.-Л., 1965; *Никонов В.А.* Введение в топонимику. – М., 1965; *Суперанская А. В.* Как вас зовут? Где вы живете? – М., 1964 та ін.
6. *Бондарський М.С.* Словник географічних назв. – К., 1959; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1964; *Фоменко В.Г.* Звідки ця назва. – Дніпропетровськ, 1969; *Янко М.Г.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973 та ін.
7. *Кругляк Ю.М.* Ім'я вашого міста: Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К., 1978. – В бібліографії А.П. Коваль чомусь скоротила повну назву цього видання. – *Авт.*
8. *Пономаренко М.Ф.* Ономастичні відомості в „Історії міст і сіл Української РСР” // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1968. – № 12; *Ченіга І.П.* Топонімістичні відомості в „Історії міст і сіл Української РСР” // УІЖ. – 1967. – № 1.
9. *Семенов В.П.* Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия. – СПб., 1903. – Т. VII; *Тушков Н.М.* Словарь древнерусских собственных имен. – СПб., 1903 тощо.
10. Див.: Наука і суспільство. – 1965. – № 1–5; 7–8, 11; 1966. – № 2, 4, 5, 6, 9–12. Одному з авторів рецензії в аспірантські часи довелося тісно співпрацювати з І.О. Гуржієм (він, натомість, був науковим керівником дисертантки), тому ми з певністю можемо свідчити про те велике значення, яке надавав відомий вчений вивченню актуальних питань спеціальних історичних дисциплін, зокрема, ономастиці („онома” у грецькій мові означає „ім'я”, „топос” – „місце”).
11. Етимологія (від грецької «етимон» – «істина») – галузь мовознавства, що вивчає первісне значення, походження слова. У випадку, коли досліджують первісне значення слів, що стали потім назвами поселень, зпівставляють його із спорідненими словами в тій самій мові або в споріднених мовах.